

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 118 1997

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Claes Ahlund (recensioner)

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,

Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Redaktionen tackar de professorer i ämnet som verkat som referenter under en tvåårsperiod:

Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Eva Hættner Aurelius, Ulla-Britta Lagerroth och Thure Stenström.

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Samtliga insända uppsatser granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall lämnas först i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows, Word for DOS eller Word Perfect.

ISBN 91-87666-12-x

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1998

tära genren. Romanen, som inte är försedd med beteckningen "dokumentärroman" på försättsbladet, ges ändå denna beteckning eftersom den apriori uppfyller kravet på trohet mot verkligheten, varpå Hansen konstaterar "hur betydelsefull genrebestämningen 'dokumentärroman'" är (s. 203 f).

Trots de ifrågasättanden och de reservationer som ovan riktats mot delar av de utförda tolkningarna måste man konstatera att Peter Hansen i *Romanen och verklighetsproblemet* med stor kraft och på ett övertygande sätt följer och belyser den brottnings med "verkligheten" som så många svenska romanförfattare ägnade sig åt under 1960-talet. Metoden att studera tematik och narration som två sidor av samma mynt visar sig som så ofta synnerligen fruktbar. Avhandlingens akribi lämnar inte mycket i övrigt att önska. Hansens studie vittnar därtill om en mycket god orientering i aktuell litteraturvetenskaplig teori, inte minst på det narratologiska området. Samtidigt ådagalägger Hansen en berömvärd strävan att inte slaviskt underordna sig teorin, utan försöker ständigt vidareutveckla den – man tänker särskilt på begreppen "undertext" och "sekundärintrig" – försöker göra den till verktyg att tänka med, verktyg som passar de frågor som ställs till romanerna och som kan användas för att öppna dessa texter. De romaner avhandlingsförfattaren valt att arbeta med är alla mångomskrivna. Dialogen med den väldiga sekundärlitteraturen förs mestadels i notapparaten och utan förlöpningsar eller onödigt hårda ord i syfte att misskreditera föregångarna, vilket måste uppfattas som välgörande.

Anders Ohlsson

Ingemar Friberg, *"Jag är alltid annorlunda"; en studie i identitetsproblematiken i Lars Gustafssons tidiga författarskap mellan åren 1959 och 1967*. Umeå 1996.

Ingemar Friberg har valt att kalla sin avhandling om Lars Gustafssons *"Jag är alltid annorlunda"; en studie i identitetsproblematiken i Lars Gustafssons tidiga författarskap mellan åren 1959 och 1967*.

Detta är av flera skäl ett mycket olyckligt val.

Ett av dem är att Friberg använder begreppet identitetsproblematik på ett så nyckfullt och inkonsekvent sätt att ordet till sist blir nästan innehållslöst.

Ett annat skäl är att titeln drar bort uppmärksamheten från de stora förtjänster som undersökningen – trots många och iögonfallande brister – ändå rymmer.

Låt oss först se hur Friberg behandlar begreppet identitetsproblematik!

Fribergs utgångspunkt är att det i Gustafssons tidiga författarskap skulle finnas "en tämligen enhetlig identitetsproblematik". (s 3) Med detta menas en fortgående

diskussion av frågan huruvida det finns identiteter i betydelsen fasta och oföränderliga essenser.

En sådan diskussion skulle enligt Friberg vara en central ingrediens i det som står i centrum för hans undersökning – d v s Gustafssons tidiga författarskap. Dit räknar han de tre första diktsamlingarna – *Ballongfarna* (1962), *En förmiddag i Sverige* (1963) och *En resa till jordens medelpunkt* (1966) – liksom den s k Främlingsstrilogin, d v s de tre romanerna *Poeten Brumbergs sista dagar och död* (1959), *Bröderna* (1960) och *Den egentliga berättelsen om herr Arenander* (1966). Samma identitetsproblematik tycker han sig också kunna urskilja i en stor mängd recensioner, artiklar och essäer som Gustafsson skrivit under den aktuella perioden.

Att närma sig dessa texter utifrån begreppet identitetsproblematik visar sig dock vara ett vanskligt företag. Ett viktigt anledning till detta är att Friberg tycks ta för givet vad som egentligen borde bevisas – nämligen att det verkligen finns en identitetsproblematik i Gustafssons texter. Att han tar detta för givet framgår redan av det avsnitt som kallas "Avhandlingens fyra grundläggande hypoteser". (s 9–12) Här resonerar Friberg som om förekomsten av en identitetsproblematik hos Gustafsson vore ett axiom som man inte behöver argumentera för. Det är uppenbarligen därför han inte tycker sig behöva inkludera antagandet om en identitetsproblematik bland avhandlingens hypoteser. I stället utgår hypoteserna från att förekomsten av en identitetsproblematik är något man utan vidare kan ta för givet.

Men det finns andra orsaker till att begreppet *identitetsproblematik* är en vansklig utgångspunkt. En av dem är att begreppet är så vagt. Detta gäller särskilt om de många passager där identitetsproblematiken sägs framträda i form av en *identitetskritik*.

Begreppet identitetskritik används i Fribergs avhandling på flera olika sätt.

Å ena sidan används det som karakteristik av de enligt min mening ganska få texter av Gustafsson – t ex dikten "Episod" – som uttryckligen ifrågasätter tanken att det skulle finnas identiteter i betydelsen fasta och oföränderliga essenser. (s 331–335)

Å andra sidan används det om alla texter som på något sätt kan sägas *underförstå* att världen är föränderlig.

Ett problem är att det senare inte bara gäller om Gustafssons texter utan om nästan alla texter över huvudtaget. Eftersom *nästan alla* författare påstår eller på något sätt underförstår att världen är föränderlig, finns det ingen större anledning att göra något väsen av att detta också gäller Gustafsson. Inte heller kan jag se något gott skäl att beteckna detta som identitetskritik.

Ett annat problem är att Friberg glider mellan dessa två sätt att använda ordet identitetskritik. Läsaren vet ofta inte om han syftar på en explicit kritik av föreställningen om eviga essenser ("Episod") eller om han syftar

på en text där det kan misstänkas att tillvarons föränderlighet tas för given som ett självklart faktum, även om dikten av allt att döma handlar om något helt annat.

Vagheten är dock inte det enda problemet med Fribergs sätt att använda begreppet identitetskritik. Här finns också en rad uppenbara *inkonsekvenser* som visar att begreppet i Fribergs tappning är alltför motsägelsefullt för att kunna användas i vetenskapliga sammanhang.

En av inkonsekvenserna blir uppenbar, om vi jämför den precisering av begreppet som görs i avhandlingens början (s 54f) med begreppets användning i de tre romananalyser som utgör avhandlingens senare del.

I avhandlingens början får vi veta att identitetskritiken framträder som I) Den kunskapskritiska tendensen och II) Den jagkritiska tendensen.

Den jagkritiska tendensen sägs innebära att diktaren i tingen aldrig skådar den mänskliga avbilden eller speglingen av sitt eget jag. (s 52f) Att identitetskritiken yttrar sig i olikheten mellan människan och tingen är en tanke som återkommer på andra ställen i avhandlingens, t ex i analysen av *Bröderna*. Här sägs det t ex:

Människan, den identitetslösa modaliteten av varat, varat-för-sig, är genom sin plågsamma medvetenhet om Intet, 'die Leere', också medveten om att hon inte är 'någonting', d v s medveten om det faktum att hon skiljer sig från de givna objekten, varat-i-sig, omkring henne. Människan kan därför aldrig ha dessa objekts fasta och fixerade egenskaper. (s 537)

Denna definition av jagkritiken stämmer emellertid dåligt med det sätt på vilket Friberg annars använder begreppet. I större delen av avhandlingen sägs jagkritiken i stället framträda i den motsatta uppfattningen – nämligen i tanken att det mänskliga jaget och dess språkliga uttryck i grunden är *likadana* som tingen. Ett exempel bland många finns i avsnittet "En jagkritisk omorientering vid sextioalets inledning", där det sägs:

Människans inre är mekaniskt och avbesjälade på samma sätt som tingen och de icke-mänskliga varelserna i vår yttervärld är mekaniska och avbesjälade. (s 151)

Andra exempel får vi i de diktanalyser där Friberg säger sig vilja återfinna den jagkritiska tendensen i Gustafssons författarskap. I analysen av dikten "Maskinerna" skriver han t ex:

I polemik med den klassiska humanismen liknar Gustafsson människan med en språkproducerande och avbesjälade maskin. (s 188)

Människan är genom språket, det intersubjektiva medi-

um som gör henne till kulturvarelse, fullständigt publik och saknar en inre och otillgänglig *esprit des (sic!) corps* med vilken hon skulle kunna sätta sig över de avbesjälade tingen och maskinerna. (s 189)

Samma tanke återkommer i de analyser som handlar om dikterna "Fästningen" och "Broarna i Königsberg".

Gränsen mellan konst och liv, människa och ting, interpretans och interpretandum är i denna diktform tänkt att utplånas genom en omvänd dialektisk process där själva läsningen blir ett delmoment i dikten. (s 225)

Ett annat exempel får vi i analysen av "Godstågen". Där skriver Friberg:

Människan är helt lik dessa godståg men på tingens egna villkor. Hon är lika tillfällig och avbesjälade som dessa tillfälliga ting. (s 244)

Detta sätt att använda begreppet jagkritik synes mig helt oförenligt med den definition av identitetskritiken som Friberg ger, då han säger att denna yttrar sig i en jagkritisk tendens som innebär att diktaren i tingen aldrig skådar den mänskliga avbilden eller speglingen av sitt eget jag.

Samma uppseendeväckande brist på konsekvens framträder i Fribergs sätt att relatera identitetskritiken till frihetsproblematiken. En grundtanke i avhandlingen är att identitetsproblematiken kommer till uttryck i Gustafssons övertygelse att människan är fullkomligt fri. Detta gäller inte minst i de passager där Friberg hävdar att identitetsproblematiken framträder i det som han kallar jagkritik. Slående exempel på det kan man hitta i de passager där han i enlighet med sin definition av begreppet jagkritik betonar skillnaden mellan människan och tingen.

Människan, den identitetslösa modaliteten av varat, *varat-för-sig*, är genom sin plågsamma medvetenhet om Intet, 'die Leere', också medveten om att hon inte är 'någonting', d v s medveten om det faktum att hon skiljer sig från de givna objekten, *varat-i-sig*, omkring henne. Människan kan därför aldrig ha dessa objekts fasta och fixerade egenskaper. Hon är, existerar, utan att vara bestämd och är därför också medveten om att hon som unik individ skiljer sig inte bara från andra unika individer, utan också från sig själv. Denna individualitet är själva negatet av identiteten. (s 537)

Jagkritiken innebär alltså här att människans frihet är något som skiljer henne från tingen. Denna tanke understryks av Fribergs sätt att använda de från Sartre hämtade begreppen *varat-för-sig* och *varat-i-sig*:

Jag har i den tidigare framställningen använt mig av Kants dualism men också kopplat denna till Sartres Hegelinfluerade dualism, och talat om divergensen mellan *varat-i-sig*, det självidentiska varat, och *varat-för-sig*, den modalitet av varat som är reflexiv och utan identitet. (s 560)

Varat-i-sig, dvs tingen, saknar enligt Sartre frihet, medan *varat-för-sig* saknar möjlighet till ofrihet. I sin egenhet av *varat-för-sig* är människan dömd till frihet.

När Friberg här åberopar sig på Sartres distinktion mellan *varat-för-sig* och *varat-i-sig*, understryker han alltså att människans frihet beror på att hon är olik den värld av ting som omger henne. Denna uppfattning får emellertid inte stå oemotsagd i Fribergs avhandling. På många ställen i boken finner vi egendomligt nog också den motsatta uppfattningen – nämligen att människans frihet och identitetslöshet tvärtom är en konsekvens av hennes likhet med tingen.

Romanen kan således förstås inom ramen för den identitetskritiska existentielliska ontologi och syn på människans plats i varat som kommit till uttryck i flertalet analyserade Gustafssonstexter. [...] Människan, eller mera riktigt: individen, liknar i Gustafssons nya humanism 'det mekaniska' som omger henne i naturen. Hon är som maskinerna, som det mekaniska i hennes omgivning, underkastad omvärldens kontingens. Hon delar deras tomhet, deras oförutsägbara 'maskinrörelse'. Hon är en homunculus som saknar ande i maskinen, en *esprit de corps*, som skulle skilja ut henne i skapelsen, skilja ut henne från det mekaniska. Individen är därför också fri och saknar förutbestämt öde; [...] (s 557)

Den här gången är det alltså inte längre olikheten med tingen som är orsaken till människans frihet. I stället är det likheten.

Denna uppfattning motsägs dock av vad som sägs på andra håll i avhandlingen. Sålunda är den oförenlig med den förut diskuterade existentiellism som Friberg uttryckligen åberopar sig på. Som redan påpekats är människans frihet här ett uttryck för att hon är *olik* tingen.

Att människans frihet skulle bestå i hennes likhet med tingen är för övrigt också oförenligt med många av de uttalanden av Gustafsson själv som Friberg stöder sig på. Hos Gustafsson betonas ständigt att jämförelsen mellan människan och tingen går ut på det motsatta: att visa att människan liknar tingen genom att vara lika ofri som dessa. Ett exempel på det är de passager i essäsamlingen *Utopier* där jämförelsen mellan människan och tingen inspireras av en deterministisk strukturalism. I en kommentar till sin egen dikt "Maskinerna" skriver Gustafsson där:

[...] det finns något mekaniskt över våra ord och vårt

talande, något opersonligt skulle man nästan kunna säga, som om det inte vore vi själva som frambringade tankarna utan som om språket tänkte i oss, och vi själva bara lånade röst åt en större och mera överskådlig språklig struktur som växer genom oss som myocellet (sic!) hos en parasitisk svampart genomtränger sitt värddjur. (s 38)

Min dikt handlar om möjligheten att uppfatta oss själva som maskiner eller cybernetiska anordningar programmerade av vårt eget språk och vår egen logik. (s 40)

Att Friberg ibland ser människans frihet som ett uttryck för hennes likhet med tingen tycks hänga samman med att han hos existentiellisterna hittat exempel på uppfattningen att människans kontingens innebär att hon är fri. Av det skälet förefaller han läsa in en tro på människans frihet i alla utsagor som med större eller mindre rätt kan tyckas implicera att människan är kontingent.

När detta resonemang tillämpas på Gustafssons jämförelser mellan människan och de kontingenta tingen, leder det till en alldeles felaktig bild av hans syn på förhållandet mellan frihet och fångenskap. I dessa jämförelser är det inte människans frihet som fokuseras utan hennes ofrihet. I själva verket finns det påfallande många passager hos Gustafsson, där den materialistiska eller semibehavioristiska jämförelsen mellan människan och tingen uppenbarligen är ett uttryck för en determinism och inte för en voluntarism.

Av det ovan sagda torde framgå att det finns åtskilliga mycket besvärande inkonsekvenser i Fribergs sätt att beskriva den aspekt av identitetsproblematiken som sägs framträda som "jagkritik". Detsamma måste tyvärr också sägas om den andra av identitetsproblematikens två framräddelseformer, nämligen den "kunskapskritiska tendensen".

Det framgår, då Friberg i definitionen av denna aspekt av identitetskritiken hävdar att den framträder i form av "en epistemologisk ovisshet" som innebär att frånvaron av essenser gör människan gåtfull och obegriplig. (s 54)

I en del fall användes begreppet identitetskritik på ett sätt som svarar ganska väl mot denna definition. Ett exempel på det är analysen av dikten "Utkast till en fantastisk zoologi". Här beskrivs den Gustafssonska identitetskritiken med orden: "... vi måste inse att det inom varje människa, liksom i dikten och naturen, kvarstår ett odefinierbart 'mörker' som gäcker vår förståelse, en anathet och ett icke-jag som förblir oexploaterat och odefinierbart likt en olöslig gåta". (s 327)

Detta stämmer dock inte alls med Fribergs sätt att använda begreppet identitetskritik på andra ställen, t ex i kapitlet "Jagkritikern Gustafsson". Här är det den motsatta uppfattningen som får exemplifiera identitetskritiken – uppfattningen att människan inte alls bär på

något gåtfullt och obegripligt. Exempel kan studeras i avsnittet om "En jagkritisk omorientering vid 60-talets början". Här beskrivs identitetskritiken hos Gilbert Ryle i följande ordalag:

Språkliga handlingar är inte primärt uttryck i betydelsen överföringar av upplevelseinnehåll utan beteenden som implicerar andra beteenden. Allt vi vill och kan är synligt i detta beteende, ingenting är fördolt. (s 116)

Denna människosyn är lätt att återfinna i många av de dikter som Friberg beskriver som paradexempel på identitetskritik. Ett exempel på det är en dikt som utgör själva huvudnumret i hans katalog över föregivet identitetskritiska texter, nämligen "Maskinerna". I denna dikt vill Gustafsson enligt sin egen tolkning säga att människan inte har några hemligheter alls. "Det tragiska hos människan, liksom hos maskinerna, består i att hon inte har några hemligheter." (s 41) Detta stämmer illa med Fribergs ofta upprepade uppfattning att identitetskritiken innebär att människan ses som obegriplig.

Av det ovan sagda torde framgå att begreppen identitetsproblematik och identitetskritik som Friberg använder dem är så diffusa och motsägelsefulla att de kan användas om de flesta texter. Följaktligen är det inte särskilt meningsfullt att tala om en identitetsproblematik i Gustafssons författarskap.

Detta är en invändning som också drabbar vad Friberg kallar "avhandlingens fyra grundläggande hypoteser". Dessa hypoteser bygger på förutsättningen att det hos Gustafsson verkligen går att urskilja en någorlunda enhetlig identitetsproblematik. (s 9–12)

Låt oss börja med Fribergs första hypotes. Enligt denna var det Gustafssons inriktning mot identitetsproblematiken som ledde till att han lämnade filosofin för att i stället ägna sig åt skönlitteratur. Skälet till det påstådda uppbrottet från filosofin skulle ha varit att filosofernas begreppslika och verklighetsavbildande diskurs inte var förenlig med den identitetskritik som enligt Friberg blivit ett centralt inslag i Gustafssons skönlitterära författarskap. (s 10)

Det verkar som om Friberg menar att han har kunnat bestyrka denna hypotes. Säker kan man emellertid inte vara, eftersom han inte talar om hur prövningen av de fyra hypoteserna har utfallit.

Det finnes emellertid mycket som talar för att hypotesen måste tillbakavisas. Mot den kan man bl. a. invända följande:

I) Som jag redan visat är begreppet identitetskritik alltför vagt och motsägelsefullt för att kunna tjäna som skiljelinje mellan Gustafssons författarskap och den filosofiska diskursen.

II) Det är knappast riktigt att filosofin i allmänhet skulle kännetecknas av en verklighetsavbildande diskurs.

III) Att den föregivna övergången från filosofi till litteratur skulle innebära ett avlägsnande från det "begreppsbyggande" motsägs av Fribergs egna analyser av Gustafssons texter, där det tvärtom visas att det begreppsbyggande inslaget är en viktig del av Gustafssons diktning.

IV) Att övergången från filosofi till litteratur dessutom skulle innebära ett avlägsnande från det "verklighetsavbildande" motsägs också av analyserna. Av Fribergs egen framställning framgår att det i Gustafssons tidiga författarskap finns ganska mycket av den verklighetsavbildning som påstås vara något som skiljer den filosofiska diskursen från skönlitteraturen. Exempel på det utgör de många passager i romanerna som uppges vara självbiografiska. (s 474, 504, 526, 545)

V) Friberg uppger själv att identitetskritiken redan skulle ha varit etablerad i den svenska filosofin, när Gustafsson inledde sitt författarskap. (s 115) Om det var sant skulle han inte ha behövt lämna filosofin för skönlitteraturen – i varje fall inte av det skäl som Friberg anger.

VI) Det är ytterst tveksamt om Gustafsson verkligen lämnat filosofin för skönlitteraturen. Under den period Friberg undersöker arbetar han med en licensiatavhandling i filosofi som framläggs 1962. Därefter påbörjar han doktorandstudier som slutförs i en doktorsavhandling 1978 och under hela perioden behandlar han filosofiska frågor i essäer och artiklar.

Av det ovan sagda torde framgå att Friberg faktiskt har fel, om han menar sig ha bekräftat avhandlingens första hypotes – att det var en önskan att ägna sig åt identitetsproblematiken som skulle ha förmått Gustafsson att lämna filosofin för skönlitteraturen.

Detsamma måste dessvärre också sägas om de tre övriga hypoteserna.

Den andra hypotesen – inspirerad av Paul de Man – innebär att identitetsproblematiken gestaltas på textens nivå genom att texterna har en tendens att upprätta en sorts onämbar *Intighet* i sin egen meningsbildning. (s 10f)

Den tredje hypotesen innebär att identitetsproblematiken på det tematiska planet låter sig förtydligas som "en frihetens antinomi". (s 11)

Den fjärde hypotesen, slutligen, innebär att identitetsproblematiken kan förstås med hjälp av en triad av tänkare som inkluderar Friedrich Nietzsche, Ludwig Wittgenstein och Rainer Maria Rilke. (s 12)

Mot dessa hypoteser kan många invändningar resas.

Den mest närliggande är att de ligger djupt inbäddade i ett språk som är så fullt av självmotsägelser och konsekvenser att det – i likhet med dekonstruktionisternas drömda idealkonstverk – tycks vilja dekonstruera sig självt.

En lika allvarlig invändning är emellertid att hypoteserna blir hängande i luften, eftersom begreppet identi-

tetsproblematik förblir både vagt och motsägelsefullt. När man mot slutet av avhandlingen kan konstatera att Friberg underlåtit att tala om hur prövningen av de fyra hypoteserna har utfallit blir man egentligen inte särskilt förvånad.

Det står alltså klart att Friberg misslyckats med det som sägs vara avhandlingens syfte – att inringa ”en jämlik enhetlig identitetsproblematik” i Gustafssons författarskap.

Ett annat problem med avhandlingen är den exceptionellt sorglösa inställningen till formalia och akribi. Det är inte ofta man ser en avhandling, där författaren tagit så lätt på sådana saker som stavning, citatteknik, redovisning av källor och litteratur, m m.

Ett besvärande exempel på denna sorglöshet är de många felaktiga citaten. Till yttermera visso finns felanvändningen ofta i citat av central betydelse för resonemanget. Det finns också en rad citatfel som tyder på att Friberg inte alltid riktigt förstår vad han själv skriver.

Så är det t ex i följande passus, där han citerar Bertrand Russell på ett sätt som låter ana att han inte alls förstått vad den teori om bestämda beskrivningar går ut på som den citerade artikeln handlar om:

Ett uttryck av typen ’den skallige kungen av Frankrike’ t. ex., kan vid en första anblick förefalla, innehålla ett grammatiskt subjekt, den person, kungen av Frankrike (1995) som har egenskapen att vara skallig. [...] Satsen får med andra ord ett dubiöst sanningsvärde i kraft av sin primitiva grammatik. Satsen kan dock, som Bertrand Russell visar i den analytiska Cambridgefilosofins mest klassiska uppsats från 1905; ”On Denoting”, även formuleras på ett annat sätt med hjälp av det predikatlogiska formelspråket. (s 107)

Vad Friberg skriver här och i fortsättningen blir rent nonsens, eftersom han har förvanskat citatet. För att man ska förstå innebörden av resonemanget måste man till att börja med veta att den av Russell diskuterade satsen lyder ”Kungen av Frankrike är inte skallig”. Uttrycket ”den skallige kungen av Frankrike” är inte är någon sats överhuvudtaget, vilket gör påståendet om ett dubiöst sanningsvärde meningslöst.

Ett annat bekymmer är litteraturlistan. Många av de böcker som diskuteras i avhandlingen förekommer inte alls i litteraturlistan. Däremot finns det egendomligt nog verk som förekommer på flera ställen i listan. Den sortens missöden hade kunnat undvikas om Friberg genomgående hade tagit upp de olika verken i alfabetisk ordning, vilket han inte alltid gör.

Sammanfattningsvis kan sägas att bristen på akribi är ett mycket påfallande drag i avhandlingen. I själva verket har jag aldrig stött på en avhandling som innehållit

så många och så iögonfallande avvikelser från vedertagna principer.

Vad finns det då för skäl för läsaren att uppehålla sig vid en avhandling som har så allvarliga brister i såväl innehållsligt som formellt avseende?

Faktiskt ganska många!

Trots de formella bristerna och trots det faktum att Friberg misslyckats med det som sägs vara avhandlingens syfte har boken faktiskt också kvaliteter som gör den läsvärd.

Det gäller inte minst om de uppslagsrika romananalyserna, särskilt det långa kapitlet om *Poeten Brumbergs sista dagar och död*. (s 356–474) Visserligen leder det inkonsekventa och nyckfulla sättet att använda begreppet identitetsproblematik till att slutsatserna ofta blir missvisande. Inte desto mindre finns här briljanta enskildheter som ibland kastar ett överraskande ljus över dunkla punkter i Gustafssons svåröverskådliga författarskap. Med andra hypoteser och en mera genomtänkt uppläggning hade de kunnat utgöra ett fullt tillräckligt material för en ganska bra avhandling.

Till det mest läsvärda hör också de idéhistoriska bakgrundsteckningarna till Gustafssons författarskap.

Främst gäller detta om det avsnitt som bär den olyckligt valda titeln ”En jagkritisk omorientering vid sextiotalets inledning”. (s 99–159). Visserligen är det problematiskt att Friberg här buntar ihop en rad ganska disparata idékomplex under rubriken ”jagkritik”. Men här finns ändå en intressant framställning av några mycket viktiga och hittills i huvudsak outforskade inslag i den filosofiska och kulturella debatten vid 50-talets slut och 60-talets början.

Den intressantaste av de idéhistoriska trådarna är den som tjänar som bakgrund till Fribergs tes att identitetskritiken hos Gustafsson kommer till uttryck som en ”diskurs” över vårt språks oförmåga att ”detaljkorrespondera med en utomliggande verklighet”. (s 95)

Tesen, som lyfter fram en språkkritisk aspekt av identitetskritiken, sätts av Friberg i samband med ett konstnärligt och intellektuellt trendskifte som ska ha inträffat vid övergången mellan 50-tal och 60-tal. I anslutning till Fredric Jamesons välkända artikel om postmodernismen vill Friberg nämligen se ett trendbrott kring 1960 som skulle ha inneburit en övergång från en expressivistisk estetik till en icke-expressivistisk. (s 102)

Denna övergång sätts i sin tur i samband med det intresse för språkfilosofiska frågor som kännetecknar en rad tänkare och tankeströmningar inom 1900-talets vetenskapliga och kulturella värld. Ett intensivt språkfilosofiskt intresse kännetecknar både Wittgenstein och de sk Oxfordfilosoferna och anglosachsisk analytisk filosofi i allmänhet. (s 105–123) Inom konsten kan intresset för språkfilosofi urskiljas bakom den abstrakta expressionis-

men och den neodadaistiska popkonsten. (s 123–137) I litteraturen återfinns vi det i metapoesin, konkretismen och nyenkelheten. (s 114) Slutligen kan det inom litteratur- och konstkritiken spåras i essäer om litteratur eller konst som vid denna tid gavs ut av litteraturkritikern Göran Printz-Påhlson och konstkritikern Ulf Linde. (s 143–159)

Gemensamt för dessa idéhistoriska företeelser är enligt Friberg att de har del i ett komplex av mer eller mindre besläktade idéer om språket som tillsammans utgör en viktig bakgrund till Gustafssons ovan nämnda ”diskurs” över vårt språks oförmåga att ”detaljkorrespondera med en utomliggande verklighet”.

En av dessa idéer är en tanke som Friberg tycker sig finna i den analytiska filosofin – föreställningen att språket inte är en avspeglning av avsändarens psyke eller den yttre verkligheten utan en autonom process som kan föreställas utan något förnimmande och syftande jag. (s 109)

En annan är tanken att språkliga handlingar är betyden, inte uttryck i betydelsen överföringar av upplevelseinhåll, som enligt Friberg lanserades av den behavioristiskt inspirerade Oxfordfilosofen Gilbert Ryle. (s 116)

En tredje är föreställningen att all språklig mening måste ha en publik karaktär och att den därför aldrig kan ha sin grund i en privat förnimmelse. (s 119f)

Ytterligare en av dessa idéer är en uttalad skepsis mot den hävdvunna föreställningen att man med språkets hjälp skulle kunna överföra inre upplevelser från en människa till en annan. (s 122)

Dessa och liknande idéer om språket blir under 50-talet etablerade inom universitetsfilosofin i Sverige. (s 115) Under decenniets senare del och under det tidiga 60-talet sprider de sig också till den kulturella debatten i tidningar och tidskrifter, t ex *Ord och Bild*, *BLM*, *Rondo* eller *Paletten*. (s 101) Här möter vi dem hos kritiker och debattörer som Öyvind Fahlström, Göran Printz-Påhlson, Göran Palm, Ulf Linde, Lars Gustafsson, Björn Håkansson, Erik Beckman, Torsten Ekbohm, Bengt Emil Johnson och Leif Nyhlén. (s 122f, 137–159). Dessutom dyker de enligt Friberg även upp hos konkretisterna Öyvind Fahlström och Bengt Emil Johnson, där de sägs framträda som en önskan att frigöra tecknen från deras konventionaliserade betydelse. (s 114, 135)

Ett typiskt exempel utgör de essäer om lyrisk modernism som poeten och kritikern Göran Printz-Påhlsons publicerade i *BLM* och som 1958 samlades i essäsamlingen *Solen i spegeln*. (s 147–153) Bakom Printz-Påhlsons essäer finner Friberg ett sätt att se på språket som för tankarna till den samtida språkfilosofin. Ett allmänt inflytande bör ha utgått från den analytiska filosofin, speciellt finns där beröringspunkter med den sene Wittgenstein och Oxfordfilosoferna, t ex Ryle (s 148f)

Dessa tanketraditioner rymmer en rad paralleller till det ur språkfilosofisk synpunkt mest intressanta i Printz-

Påhlsons tänkande – nämligen begreppet ”meta-poesi”. Med detta begrepp förstods en poesi som handlade om sin egen tillblivelse, om sina anspråk på giltighet och om språket som poesins medium.

Avsikten med metapoesin var att kritisera en utbredd villfarelse om språkets natur – att språket skulle kunna avbilda verkligheten, därför att det mot varje ord skulle svara en företeelse i världen utanför språket. Udden i denna kritik var riktad mot den tidiga modernismen som påstås ha utgått från en föråldrad uppfattning om språkets mening, baserad på antagandet att de språkliga uttrycken får sin mening genom att hänvisa till avsändarens psyke eller till en yttre verklighet.

Printz-Påhlsons tankar om metapoesin har uppenbara paralleller i den analytiska filosofin. På samma sätt som de analytiska filosoferna ville göra det filosofiska språket till sitt objekt skulle metapoeterna ägna sig åt en granskning av det poetiska språket.

Men det finns också likheter med Wittgenstein och dennes efterföljare inom Oxfordfilosofin. När Printz-Påhlson beskriver den nya metapoesin hänvisar han uttryckligen till en i princip semibehavioristisk språkuppfattning som omhuldats av den av Wittgenstein influerade Oxfordfilosofen Gilbert Ryle och som går ut på att språket är ett yttre beteende som inte behöver förutsätta några inre, psykiska processer. (s 149)

Enligt Friberg finns det också flera andra exempel på att den samtida språkfilosofin kan ha haft betydelse för den svenska kulturdebatten. Ett av dem är konstkritikern Ulf Lindes inflytelserika essäistik, så som den framträder i *BLM*-essän ”Det Ahlinska alternativet” (1960:6) och essäsamlingen *Spejare* (1961).

Dessa essäer utgår från Lindes uppgörelse med den föråldrade uppfattning av begreppet mening som enligt Friberg kännetecknade den tidiga modernismen – en uppfattning enligt vilken konstens mening skulle vara inneboende i konstnärens medvetande eller i verkets överensstämmelse med den yttre verkligheten. Detta meningsbegrepp skulle bygga på en enligt Linde överspelad teori om språklig sanning – en ”korrespondensteori” som går ut på att sanning består i uttryckets korrespondens med en inre upplevelse eller en yttre referent. Mot detta ”föråldrade” meningsbegrepp ställs ett helt nytt meningsbegrepp: eftersom konstens mening inte ligger i avsändarens medvetande eller i verkets korrespondens med en yttre verklighet, står vi fria att själva skapa mening i konstverket. (s 137–143)

Denna uppfattning vill Linde också inläsa i Lars Ahlins romankonst. I ”Det Ahlinska alternativet” hävdar Linde att Ahlins romanteori går ut på att prosakonsten inte är ett återgivande av verkligheten. I stället skulle den vara språkliga gester som har till syfte att uppmana läsaren till självverksamhet. (s 140)

Lindes estetik och hans tolkning av Ahlin bottnar

enligt Friberg i en språkuppfattning som har slående likheter med Wittgensteins, låt vara att det inte finns några explicita hänvisningar till denne. Liksom Wittgenstein vill Linde plädera för en antipsykologisk, semibehavioristisk språksyn i vilken språket tänkes frigjort från unika, ”inre” eller psykiska innehåll. (s 141ff)

Denna av Wittgenstein inspirerade språksyn vill Linde återfinna i Ahlins romanestetik. Sedd med Lindes ögon skulle Ahlins uppgörelse med den traditionella illusionromanen kunna uppfattas som en parallell till den sene Wittgensteins uppgörelse med bildteorin. Den skulle alltså innebära ett tillbakavisande av en korrespondensteori om språket. (s 141f)

Samma outtalade anknytning till Wittgensteins språkfilosofi finner Friberg några år senare i en annan diskussion om Ahlins estetik. Det är den debatt – med deltagande av dåvarande *BLM*-redaktören Lars Gustafsson och de båda litteraturvetarna Sven Linnér och Victor Svanberg – som senare trycktes i *Ord och Bild* 1962:2. (s 141ff)

Den outtalade anknytningen till Wittgensteins språkfilosofi presenteras i denna debatt av Lars Gustafsson. Genomgående ställer han samma språkfilosofiska frågor kring Ahlins romankonst som Linde, men han ser författarskapet ur ett annat perspektiv. Det som Gustafsson framför allt fokuserar är omöjligheten att i språket återge det unika och partikulära. Med detta som utgångspunkt ifrågasätter han det som han uppfattar som det centrala projektet i Ahlins romankonst – hans paradoxala försök att återge det mystiska – d v s det unika och partikulära – i språkliga termer. I tydlig men outtalad anslutning till Wittgenstein hävdar Gustafsson att detta inte låter sig göras, eftersom språkliga uttryck med nödvändighet är generella och därför saknar möjlighet att återge det tillfälliga. (s 143–147)

Fribergs intressanta utblickar över det intellektuella landskapet i det sena 50-talets och det tidiga 60-talets Sverige tillhör det mest givande i hans 619 sidor långa avhandling. Tillsammans med de mest vederhäftiga partierna i de uppslagsrika romananalyserna ger de så pass mycket av substans åt undersökningen, att den trots sina många och iögonfallande brister ter sig läsvärd.

Torsten Rönnerstrand

Jakob Christensson, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning*. Stockholm 1996 (diss. Lund).

Jakob Christenssons avhandling bär undertiteln *Studier i svensk upplysning*. Med tanke på den debatt som hållits vid liv, alltsedan Tore Frängsmyr 1987 förklarade att någon svensk upplysning värd namnet knappast funnits, är det med vissa förväntningar som läsaren ger sig i kast

med denna avhandling. Ska författaren kunna ge en klar definition av vad den svenska upplysningen innebar, ska vi återfå den upplysning som det under en tid verkade som om vissa forskare ville förmena oss?

Avhandlingen består av sex delstudier som samlats upp i tre delar. Varje del består av ett översiktskapitel och ett biografiskt kapitel, där en upplysningspersonlighet presenteras. Tillsammans omfattar de sex studierna en tidsperiod från tidig frihetstid till Karl Johan-tid. I första delen fokuseras den lärda upplysningen, i den andra 1790-talets radikaler, medan den tredje uppehåller sig vid upplysningen på 1800-talet ”då en angelägenhet för i första hand den vittra upplysningens sista representanter”. (s. 10) Redan i detta ligger ett överraskningsmoment. En upplysning som räcker flera decennier in i 1800-talet stämmer just inte överens med den periodisering som den svenska historieskrivningen hittills tillhandahållit.

Det är ganska disparata kapitel som fogats samman i avhandlingen. I inledningskapitlet ”Gryning” studeras begrepp som filosof/i/ och nytta och de svenska prästernas roll för spridningen av upplysningsgrundade tanke-sätt framhålls. En tämligen översködlig massa av mer eller mindre framträdande upplysningsmän skymtar. För kvinnornas frånvaro ursäktar sig författaren i förordet. (s. 8) De fortsatte att leva som omyndiga när upplysningen enligt det kantska preceptet förklarar männen myndiga. Bland dessa ”upplysta” män finns Per Olof von Asp, vars utopiska framtidsroman på närmare ettusen sidor här nedkortats till knappt två sidor, som får inleda kapitlet. Vi möter Carl Fredrik Fallén, blivande botanikprofessor, som natten före en tentamen i botanik hänger sig åt läsning av *La nouvelle Héloïse*. (s. 26) Det svenska ställs mot det franska. ”Svensk esprit philosophique” var förvisso inte detsamma som ”Franska lösaktigheter”. (s. 26, 36) Där är de alerta linnelärjungarna Per Kalm och Peter Forsskål. Apropos dem konstateras att ”[o]rden upplyst och upplysning slank in i snart sagt alla sammanhang”. (s. 25)

Följande kapitel, ”Encyklopedisten”, är en väl genomförd studie av C.C. Gjørwells havererade encyklopediprojekt. Det har tidigare varit publicerad separat (*Lychnos* 1993). Här finner man analyser av marknadsföringen, av den geografiska spridningen och av den sociala sammansättningen av prenumeranterna på *Encyclopedie, eller Fransyskt och Svenskt Real- och Nominal-Lexicon*. (s. 67) Denna studie har en del gemensamt med Robert Darntons bokhistoriska undersökningar. Robert Darnton gav oss den stora berättelsen om den franska encyklopediens öden. (*The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1800*, 1979) Boken om den franska encyklopedins förvandlingar: yttre (format, typografi) och inre (artiklarnas omredige-